

**ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԳՐԱԿԱՆ-ԿՐԹԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ
ՄԱՅՐ ԱԹՈՒԻ ՏՊԱՐԱՆԸ***

Հարևան ազգերի մեջ տեղի ունեցող անընդհատ պատերազմների պատճառով տնտեսական խիստ ծանր վիճակի մեջ էր գտնվում Մայր Աթոռը նաև Եփրեմ կաթողիկոսի օրով, որը երևում է 1819 թվին ս. Էջմիածնի միաբանությանն ուղղած նորա մի գրությունից, որով կաթողիկոսը, դրամական օգնություն էր խնդրում միաբանության անդամներից, թե՛ անհրաժեշտ ծախքերը կատարելու և թե՛ կուլտուրական հաստատությունները, հատկապես տպարանը, շեն պահելու: Այդ գրության մեջ նա ասում է.

«Ամենայն հետևողականությամբ պետք է աշխատել գործածել տպարանը չափավոր ծախսերով, որովհետև նորանով մեն պարծանք պիտի վատակենք ազգի մեջ. և նոցանից դուրս համար օգնություն խնդրելը ամոթ չէ քերում մեզ: Ուստի սուրա գործածության օգնելու համար մեր միաբանների մեջ ով որ բավական դրամ ունի՝ թող փոխ տա (ընդգծումները մերն է—Ա. Ե. Ա.) թե մետուղով առանց շահի և կամ տասին մեկ շահով և նորանով էլ ետ ստանա յուր ժամանակին, մինչև Աստուծով տպած գրքերը դուրս գան ու ծախվեն և եթե վճարումը անգամ ուշանա, գոնե սուրբ Աթոռս նոցանից շահի նեղություն չկրի, ինչպես որ ուրիշ պարտատերերից կրում է»**:

Նյութական այս ծանր դրության մեջ անգամ Մայր Աթոռի տպարանը յույս է ընծայել Ատենի ժամագիրք, Զեռաց ժամագիրք և Սաղմոս:

ԺԱ.

Հայաստանը, որին մի կողմից քրիստոնյա, մյուս կողմից մահմեդական իշխողներն էին իբրև «հանդուգն առողներ» սնանկացնում իրենց ընչաքաղցությամբը, ուր փոփոխակի հարևան ազգերի պատերազմներն էին միմյանց հաջորդում և ամեն մեկը յուր կողմից նորանոր հարկեր էր դնում երկրի վերա, այդ երկրում քաղաքակրթության բարգավաճումն ու զարգացումը ժամանակավորապես պետք է կանգ առներ և տգիտությունը պիտի ծավալվեր թե հոգևորականների, ինչպես նաև Էջմիածնի միաբանների և թե աշխարհականների մեջ: Կյանքի անապահովության շնորհիվ՝ դպրոցական կյանքը կաղալով, արագ է, որ քաղաքակրթության մեծապես զարկ տվող տպագրական գործը ևս պիտի անուշադրության մատնվեր:

Հայաստանի և ս. Էջմիածնի այդ դրությունը գեղեցիկ կերպով նկարագրում են եվրոպական դեսպանների շքախմբի այն անդամները, որոնք Հայաստանի վերայով Պարսկաստան են անցել:

1817 թվին գեներալ Երմոլովի դեսպանությունն ուղևորվում էր Պարսկաստան Էջմիածնի վրայով. նորա դեսպանության մեջ էր գտնվում ռուսական բանակում ծառայող Մորից ֆոն Կոցերու, մի գերմանացի սպա: Էջմիածնում Եփրեմ կաթողիկոսը հյուրասիրում է դեսպանությանը: Կոցերուն

* Ծարուհաված «Էջմիածին» ամսագրի 1872 թվականի №26 Դ—Է-ից:

** Իրան Հայոց պատմության, գիրք Ա—Բ, էջ 288—289:

մանրամասն նկարագրում է յուր ուղեգրության մեջ վանքի պատմական դրությունը, կաթողիկոսի և միաբանության դրությունը, որը մի շատ խիստ կարեւոր հայտագիր է, և որը տպվել է ուղեգրության մեջ 1818 թվին գերմաներեն և 1819 թվին անգլերեն լեզուներով:

«Էջմիածնին պատկանող գյուղերը, ասում է Կոնեքուն, ուշադրության արժանի են իրենց հարստությամբ: Հիրալի, այստեղ վաղուց մի ծաղկյալ քաղաք պիտի դառնար, եթե պարսկական կառավարությունը թույլ չտար Երևանի նահանգի կառավարչին ըստ կամս կողոպտելու վանքը: Ես համոզված եմ, որ թագավորը, որ մեծ ու պատվավոր մտքի տեր է, անտեղյակ է այս հրեշի (Երևանի Սարդարի) արարքներին, եթե ոչ մինչև հիմա նա այս շրջանի խելոճ բնակիչներին ազատած էր նրա կամակոր բռնություններից: Այս աստրապը իր իշխանության շրջանում հավաքել է անասնաբան հարստություն, որ չի կարող վայելել իր ծերության պատճառով: Սակայն, ըստ սովորության նա շարունակում է կողոպտել ժողովրդին և վանքին. իր սրտի իրական գոհունակության համար նա այս դրությունը այնքան հեռուներն է տանում, որ ստիպում է վանքին մի մեծ գումար վճարել, երբ իմանում է, որ մի քրիստոնյա ճանապարհորդ մի գիշեր այստեղ է մնացել: Որքան տառապած են այս մարդիկ, մեզ ընծայած հյուրընկալության համար:

Երբ նա իր ամենօրյա հարստահարությունների համար պատրվակ չունի, կարգադրում է որսորդության գնալ Երևանից և ճանապարհին այցելում է վանք: Այս պատիվը պետք է որ շատ թանկ վճարվի: Իր մարդկանցից շատերը, որ ուրիշ տեղ գինի չեն կարող ճարել, օրերով խմբովին հաստատվում են այնտեղ, որպեսզի հարքեցողությամբ անկարգ կյանք անցնեն, մի բան, որ նրանց կրոնը որոշապես արգելում է: Եթե նրանց բոլոր պահանջների գոհացում չտրվի, նրանք սպառնում են սուտ տեղեկանք տալ կառավարչին, որ իհարկե անմիջապես դրամական տուգանքի է ենթարկում: Այսպես, հայ քրիստոնեության սրբավայրը հարատևորեն մատնված է մի անարգ մարդու բռնապետական հարստահարություններին, մի մարդ, որ միաժամանակ նահանգի ամենից տխրահոշակ արքեպոստոլ է: Խեղճ պատրիարքը շատ վշտացած է, տեսնելով որ բարեպաշտ քրիստոնյաների նվիրատվությունները ամեն օր քամվում են այսպիսի անարժան նպատակների համար: Արդեն պետք է զգացվում գործածել վանքի հին ֆոնդերը, ասորյա ծախքեր կատարելու համար. բայց նրա բոլոր անդամները վճել են համբերությամբ տառապել, և երբեք նույնիսկ երբ բոլոր աղքատները սպառվեն, չլքել այս նվիրական բնակավայրը որքան ժամանակ Աստված ուժ ու կարողություն տա իրենց»:

Կոնեքունի տված արժեքավոր տեղեկությանց հակառակ 1810, 11 և 12 թվերին Պարսկաստանում գործող անգլիական դիվանագիտական մարմնին պատկանող սըր Ուիլիամ Աուզլեյ, յուր երեք հատոր ուղեգրության մեջ, որ տպել է 1819 թվին, լինելով Էջմիածնի վանքում և հյուրասիրվելով, նկարագրում է վանքը և ժամանակի իշխողների վերաբերմունքը: «Նրանց հզոր դրացին Սարդարը, — ասում է Աուզլեյ միամտորեն, — որ ինձ նկարագրեց այս սուրբ հայրերին որպես բարի և բարեպաշտ մարդիկ, — միշտ բարեւորությամբ է վարվել նրանց հետ և արտոնել է նրանց պաշտպանության համար երկու հարյուր հոգիանոց մի պահակախումբ, մերժած է նրանց կողմից առաջարկած նվերները»*: Ուրեմն Սարդարը, ըստ Աուզլեյի ասության,

* Ուղեգրություններ, հատ. 2, ԺԹ դար, էջ 529—80:

** Աճդ, էջ 461:

այնքան քարյացական է եղել դեպի վանքը, որ կաթողիկոսի և վանքի կողմից տրված նվերներն անգամ չի ստացել:

Մինչդեռ Մորիերը, Կոցերուն և ուրիշները պատմում են թե Երևանի Սարգսրը ուղղակի և անուղղակի միջոցներով կողոպտում էր Էջմիածնի վանքը: Այս երկու տեղեկություններն էլ կարող են ուղիղ լինել: Սարգսրը օժանդակում էր և թույլ էր տալիս հոգևորականներին հարստանալու և ապա նրանցից ստանալու իր բաժինը:

Ժամագիրք ատենի, ս. Էջմիածին, 1785 թ.

Էջմիածնի պետական արխիվում կան բավական փաստաթղթեր պարսիկ լսանի կատարած կողոպտումների մասին:

Էջմիածնի պետական արխիվ, վավերագիր № 2666, 1821 թ. հաշվեցուցակ, որի վերնագիրն է.

«Հանգամանք պարտուցն Աթոռոյ, թէ որպէս եղև որ յառաջացաւ և դիզուեցաւ, որ անհնարին եղև վճարումն, նշանակի համառօտիւ.— 1809 ամի Ապագ Միրզան 3 հազար մարդով քակել տայ արևմուտ և հիւսիսային կողմն բերդի Աթոռոյս, կաշառօք աղաչեն սինօթական 800 թուման. 1811 ամի բռնի պարսիկք ճառիմայ (տուգանք) առին Աթոռէս պարսիք վճարեցաւ—1000 թուման.

1820 ամի Հասան խանն անծածկաբար բռնի ճառիմայ առաւ Աթոռէն 1200 թուման. 1810 ամէ մինչև 1821 ամն մաղթայ տուաք պարսիք տարինն 400 թուման ջամն (գումարն) 4,400 թուման»:

Մի ալ վաւերագիր.

Էջմ. պետ. արխիվ, վաւերագիր № 2560, 1828 թ.

Վաւերագիրը պարունակում է պարսիկ խանի բռնությանը խլած մանր գումարների հաշիվը: Վաւերագիրը բերում ենք ամբողջությամբ:

«Ի սբ. Էջմիածնայ տարեալ է բռնութեամբ (անուըն անվերծանելի, թվում է Ապագ) Ղուլի խանն գոր ի ներքոյ նշանակեալն.

1810 ամի բռնի առեալ է ի Ներսէս սրբազանէն 50 թուման նաղտ.

1826 ամի հոկտ. 1-ին բռնի տարեալ է սադաֆակապ փայտէ չաքմաքչայն (արկղ) 50 թուման.

1826 ամի հոկտ. բռնի տարեալ է 45 թուման.

1826 ամի 8 թուման.

1824 բռնի լուսարար սրբազան Յովհաննէս Հօրէն առեալ է 9 թուման

50 թուման

45 »

50 »

8 »

9 »

162 թուման

Գումարն լինի հարիր վաթսում և երկու թուման: Չայս գրեալն հանեալ Էջմիածնայ ժողովալէն գրեցի աստէն 1828 դեկտ. 4: Վեհապետեան Յովսէփ վրդ.*:

Կոցերուի և Մորիերի նկարագրած Էջմիածնի վանքի ծանր դրությունը շարունակվում է մինչև պարսկական տիրապետության վերջը: Մանուել վարդապետ Կյումուշխանեցին յոր կենսագրության մեջ պատմում է 1827 թվի օգոստոս-սեպտեմբեր ամիսներին տեղի ունեցած ռուսաց և պարսից կռիվների մասին, թե ինչպես Ապպաս Միրզան հարձակվում է Էջմիածնի վերա և գեներալ Կրասովսկինը նորա դեմ դուրս գալով այգիների մոտ մեծ կռիվ է տեղի ունենում, որ տևում է 17 ժամ: Պարսիկները չնայած իրենց բազմությանը, հաղթվում են և փախչում, մյուս կողմից Պասկևիչը Ապպասապատը գրավելուց հետո՝ գալիս միանում է Կրասովսկու զորքի հետ և Ներսէս արքեպիսկոպոս Աշտարակեցու խորհրդով նախ Սարդարապատի վրա են հարձակվում և վերցնում, որտեղ Հասան խանն էր նստում և ապա միասին Երևանի վերա հարձակվում, որտեղ Հասան խանն էր նստում: Բերդը վերցնում են հոկտեմբերի 1-ին և ազատում գերի տարված եպիսկոպոսներին: Երևանը վերցնելուց հետո ինքը Կյումուշխանեցին հոկտ. 8-ին գնում է Երևան Ներսէս արքեպիսկոպոսին տեսության, նորա մոտ տեսնում է նաև ազատված արքեպիսկոպոսներին, ուստի և յոր պատմության մեջ աւելացնում է.

* Ուղեգրություններ, հատ. 2, 498—94, ծան. 15: Տես նաև նույն գրքի էջ 641—42, 784:

«Յորում տեսաք և զնախերէց զարքեպիսկոպոսունս յԱթոռոյն, որք ի Սարդարէ կալանաորեալք, յոգիս մնացեալք ապաստան՝ յերեկոյ, և յատաւոտ մահու իրեանց ակնկալեալք, ազատ և ուրախ առ Ներսէսի՝ գոհութեամբ փառս մատուցանէին ամենակալ Արարչի...»^{*}:

Գիրք ժամակարգութեանց, ա. Էջմիածին, 1785 թ.

Ապա նկարագրելով թե ինչ ուրախություն էր տիրում և ինչ երկնածիր շնորհի էր արժանացել Հայաստանը, որի հետևանքով Ներսես արքեպիսկոպոսը մի եռուն գործունեություն էր սկսել, ինքն էլ Մայր Աթոռում նստած յուր աչքերով տեսածն է գրի առնում, որի հետևանքով Երևանի խանի թալանչի կառավարության և ճնշումների շնորհիվ Մայր Աթոռի վերա մեծագումար պարտքեր էին դիզվել:

^{*} Դիան Հայոց պատմության, գիրք ԺԲ, Մանուկ Կիսիշխանցի, մասն Ա, Թիֆլիս, 1917, էջ 91:

«Առաւել ևս յայն,— գրում է Կյումյուշխանեցին,— երբ օրըստօրէ խնամուտ եղեալ կշռադատեալ զազգային պարծանաց տեղի զԱթոռն հոշակաւոր անշքացեալ՝ խրթնութեամբ, յամենայն յուսալի բարեխառնութեանց, հալէր և մաշիր ոսկերք և զօրութիւնք կենսականիս և ապշէր դատողութիւն բանականիս:

Քանզի ըստ վերոյ գրեցելոյս՝ կուտակութիւնք տոկոսաբարդ անպատեալ պարտուցն Աթոռոյն, որ ի բառասուն և չորս հազարից ի տասն և վեց հազարն դադարեալն էր ի բացակայութեան կաթողիկոսին, աթոռայինք սարդարի զօրութեամբն պայմանադիր եղեալ էին 1827 ամին, չորս ամիսն մի բաժին հատուցմամբ մէկ տարւոյ բոլորութեանն վճարել զամենայն. հասեալ առաջին յամադրեալ ամիսն կամ տրէթն, ոչ կարելով հատուցանել, բուն հարեալ ի սրբութեան անօթն, ի խաչ, ի սկիհ, ի բուրվառ, ի ջահ, ի պատկեր, ի սաղապարտ և յայլս, մինչ զի և ի զարմանագործ շինուած սրբաղոյս մեռօնի մեծ արծաթեայ խալկինն, գմբէջաւոր ծածկոցին ի նուիրակութեանն Դանիէլ կաթողիկոսի յիշատակովք բարեպաշտ մերազնէից շինեցեալն, առհասարակ ջարդեալ և հալեալ անհարազատ ձեռք և զնոյն արծաթիսն, որ կրկնապատիկ վարձիւք շինեցեալք էին, վերստին սարդարի դրամահատ զարայխանայն վարձ տալով՝ Պարսից փող ձևացուցեալ հատուցեալ են զնոռաջին նուագ տալիսն պարտատեարց և տարակուսեալ վասն երկրորդի նուագին և այլոց, վասնզի ըստ վկայութեան երևելի միաբանութեանց այն հալեցեալքն բաւականութեան ոչ տալով գումարին, և առհասարակ ի միաբան վեղարաւորաց ըստ կարծեալ կարողութեանց իբր պարտս ժողովեալ հատուցեալ են այլազգեաց, բայց թէ ի ջարդել և ի հալելն ակունք, և մարգարիտք, որքա՞ն առ գործակալսն ժողովեալք են, որոց ստաշինն էր Արդութեանց Ստեփաննոս վարդապետն, այնոքիկ գրեալք կան յիրաքանչիւրոց խղճահարութեան տումարսն»*:

Հարստահարութեանց այսպիսի ծանր վիճակում գտնվող ու բռնությանց շարունակ ենթակա Մայր Աթոռից ով կարող էր լուսավորություն տարածելու և խաղաղք վանելու պահանջներ անել, երբ մարդիկ ֆիզիկական գոյությունը պահպանելուց զատ, ուրիշ բանի մասին մտածել չէին կարող: Այդ դրության հետևանքով պետք է համատարած տգիտություն տարածվեր թե՛ հոգևորականության և թե՛ աշխարհականների մեջ: Այդ տխուր պատկերն է շեշտում Հովակիմ աղա Լազարյանն 1817 թվին Թիֆլիսի առաջնորդ Ներսէս արքեպիսկոպոսին գրած յոր մի նամակով, որտեղ ասում է.

«Վարդապետաց մերոց և քահանայից այնքան ուսուցանել աղաչելով և պաղատելով, որ գոնէ զտասն պատուիրանս Տեառն և զեօթն խորհուրդս եկեղեցւոյ մերոյ և զդասանութիւնս գիտասցեն (ընդգծումները մերն են.—Ս. Ե. Ս.)՝ ի մերազնեայ աշխարհականաց ի նոցանէ երբեմն հարցումն ինչ առնելոյն լուծցեն զտարակուսանս հարցողին զի այսու փակեացի դուռն առ լատինս գնալոյս...»**:

Դժբախտաբար այս դրությունը երկար է տևում և երեսնական թվականներին էլ Էջմիածինը նույն անմխիթար դրության մեջ էր գտնվում, ինչպես նկարագրում են Մսեր Մսերյանը և Մանուէլ վարդապետ Կյումյուշխանեցին:

Նույն դրությունն է նկարագրում նաև Էջմիածնի միաբան Կ. Պոլսի Աստ-

* Աճ, էջ 82—83:

** Արքեպիսկոպոսի եպիսկ. Մեղրակյան, Հովհաննէս եպիսկ. Ծախաթունյանցի կենսագրությունը, ս. Պետերբուրգ, 1898, էջ 4:

վաճառոր պատրիարքը յուր մի գրության մեջ Եփրեմ կաթողիկոսին ուղղած, որի մեջ առաջ է բերում այն նախատիճը, որ ինքը կրում էր Կ. Պոլսում Մայր Աթոռի միաբանության անուսումնության համար, թե՛ մերայիններից և թե՛ օտարներից: Ուստի և խնդրում է կաթողիկոսին այլևս երկու կամ երեք

Յովսեփոս Փարիոս. Գիրք պատմության, ս. Էջմիածին, 1787 թ.

տարի ժամանակ տալ իրեն, այնտեղ մնալու, որպեսզի ինքը կարողանա հարկավոր գիտությունն ու հմտությունը ձեռք բերել, լեզուների մեջ օտարների նախատիճից ազատվելու համար:

«Ի վերջոյ ազդ սունեմբ,— գրում է պատրիարքը,— Տեսունք մերոյ զայս ինչ հարկաւորաբար, զի աւանիկ մերձեցաւ ժամանակ կատարման գործոյ

մի մեծ մամուլ ևս և մյուս պակաս իրեղենները: Արծրունու օրինակով իշխան Աղամալ խոջա Մինասյանը ևս ընծայում է ոռոտերեն տառերի պղնձե մայրերը նույն տպարանին: Ներսեսը հարստացնում է տպարանը նաև վրացե-

Ծարակնոց. ս. Էջմիածին. 1789 թ.

րեն, պարսկերեն և լատիներեն տառերով: Ներսեսի հիմնած տպարանը Թիֆլիսում գործում է 1824—1830 թվականները:

Երբ Ներսես Աշտարակեցին Բեսարաբիա տեղափոխվեց և Կարբեցի Հովհաննես Էպիսկոպոսը Թիֆլիսի առաջնորդ դարձավ, վերջինս, որ Ներ-

Երկար դարերի ընթացքում հարևան մասնադասական ազգությանց հարու-
տահարությանց տակ ապրող երկիրը յուր խոր քնից միանգամից զարթնել
չէր կարող. այդ թմրությունը նա իրենից անմիջապես թոթափել չէր կարող,
չնայած որ արդեն ազատագրված էր յուր նախկին դրությունից: Ստրկական
թմրությունը դեռ երկար ժամանակ պիտի յուր ազդեցության տակ պահեր
մարդկանց:

Գիրք սաղմոսաց. ս. Էջմիածին. 1787 թ.

Այս ընդհանուր տխուր հետևանքով Հովհաննես Ը կաթողիկոսը ոչ միայն
Լազարյան եղբայրների իրենց նամակում շոշափած խնդիրները թողնում է
ատկախ, այլ և ինչ ինչ պատճառներով տպարանը տեղափոխում է Ասուլա-
ձասուր կաթողիկոսի 1718 թվին շինած տնտեսատան մեջ: Այս և ուրիշ խըն-

սիրների պատճառով Հովհաննես կաթողիկոսը դժգոհություն է հարուցանում իրեն դեմ և Էջմիածնի միաբաններից տասը հոգի 1833 թվին մի բողոք են ներկայացնում իրեն, մեղադրելով նրան յուր «անտարբեր» վերաբերմունքի և առհասարակ ամեն տեսակ բարեկարգությանը առող լինելու համար:

Մայր Աթոռի տպարանի և դպրոցի երբեմն երբեմն անգործունեության մատնված լինելու չարյաց արմատները շատ հեռու ժամանակներում էր ձգված: Դուկաս, Դանիել և առավել Եփրեմ կաթողիկոսների օրով Երևանի խաների և ասրվազների կողմից շարունակ կրկնվող հարատահարությունները Մայր Աթոռի տնտեսականը քայքայել էին:

Եփրեմ կաթողիկոսը դեռևս հայրապետական գահ չբարձրացած գրում է Պոլսի Գրիգոր պատրիարքին, որ «հանդուգն առողների» պահանջից ազատվելու համար քահարայարյա թեպեհեհներ ուղարկի իրեն, որը Մանուել վարդ. Կյումյուշխանեցին «հազար հինգ հարյուր» դուրուշով գնում է և Շոլավերցի տ. Թադեոս եպիսկոպոսի ձեռքով Նոր Նախիջևան ուղարկում*:

Իսկ երբ Կյումյուշխանեցին և Մանուել մագիստրոսը ժժ դարի առաջին քառորդին Էջմիածնում էին գտնվում և տեսնում են Մայր Աթոռի տպարանի և դպրոցի անգործունեությունը, խնդիր են տալիս Սինոդին այդ հաստատությունները իրենց հանձնելու՝ կարգավորելու համար: Սինոդը և Եփրեմ կաթողիկոսը պարտքի տակ թաղված լինելով՝ գրավոր կերպով պատասխանում են.

«Սուրբ Աթոռն ի պատճառ բազմադեմ անյաջողությանց՝ չէ այժմ ձեռնհաս վերահաստատել զուսումնարան իւր ըստ կարգի և ըստ ամենայն հարկաւոր հանգամանաց, կամ ի գործ դնել զտպարանն և այնպէս վերակացութիւն անցին ձեզ յանձնել»**:

Այս մախրնթաց տխուր դրությունը և Հովհաննես Ը կաթողիկոսի դեմ տված միաբանների բողոքը աչքի առաջ ունենալուց հետո էլ, ըստ երևույթին, թե՛ դպրոցը և թե՛ տպարանը լավ թե վատ 1834 թվին գոյություն են ունեցել:

Այդ երևում է Հովհաննես Ը կաթողիկոսի հարոն Ռոզենինն նույն թվի հունվարի 31-ին գրած բացատրական գրությունից, որտեղ հիշատակում է, թե Արարատյան Ստեփան վարդապետը Սինոդի անդամության հետ միասին եղել է նշանակված նաև հոգևոր վարժարանի կառավարիչ և Ծախաթունյան Հովհաննես վարդապետը՝ տպարանի և գրատան կառավարիչ: Բայց իբր թե սոքա գործերը փոխանակ կարգավորելու՝ խառնել են և պաշտոններից հրաժարվել: Ուստի և նույն թվի մայիսի 22-ին հարոն Ռոզենինն գրած բացատրական նոր գրության մեջ ասում է.

«Երրորդ կետի վերաբերությամբ ծանուցանում ենք, որ մենք կարելի չէ չափ և ըստ քերական ժամանակի երբեք չենք հապաղած գործով ապացուցանելու Էջմիածնի մեջ բարեկարգություն մտցնելու մասին, ի վկայություն որոնք են՝ վանքի պարսպում մեր հոգևոր վարժարանը, ուր բավականաչափ երեխայք ուսանելով զգալի պտուղ են ցույց տալիս յուրյանց աշխատանաց և վանքի խախտված տպարանը, որ մեր օրով նշանավոր ծախքերով վերանորոգվեցավ յօգուտ Էջմիածնական Աթոռի և առհասարակ Հայոց ազգի»***:

Նույն վերանորոգության մասին շեշտում է նաև Հովհաննես Ը կաթողի-

* Դիան Հայոց պատմութ., Գիրք ԺԲ, էջ 27:

** Անդ, էջ 128:

*** Անդ, էջ 209:

կոսի կենսագիր Հովսեփի կապ. Վեհապետյանը, երբ նա ասում է թե, «վերա-
նորոգեաց զտարաբնն ս. Էջմիածնի գերապայծառ և ընդարձակ քան զառա-
ջինն»*:

Խորհրդատևոր սրբազան պատարագի. ս. Էջմիածնի. 1788 թ.

1838 թվին տպված Ժամագրքի հիշատակարանից երևում է, որ այդ ժա-
մանակ կառավարիչ է եղել վաղարշապատցի Հովհաննես վարդապետ Մու-

* Այ. Երիցյան, Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունը և Կովկասի Հայք. մաս Բ, Թիֆլիս,
1895, էջ 544:

բաղձանը և վարպետ է եղել Հակոբյան վլասիուր. սոցա ջանքերի շնորհիվ տպարանը թեև լույսայն՝ սակայն շարունակել է յուր գործունեությունը և միաբաններից Հովհ. եպս. Շահխաթունյանը 1842 թվին տպագրում է յուր երկհատոր «Ստորագրություն և Էջմիածնի և հինգ գաւառացի» արժեքավոր աշխատությունը:

Այդ միևնույն տարիներին Էջմիածնի տպարանը շնորհիվ տիրացու Ակարիչ Հովհաննես Տեր Մկրտչյան Աֆանդովի ունեցել է յուր վիճագրատունը և այդ վիճագրատան «չարխի» մեջ առաջին անգամ տպվել է կայսր Նիկողայ Պավլովիչի պատկերը: Այդ առթիվ Էջմիածնի միաբան ծաղկազարդ Իսահակ եպս. Մ. Տեր Գրիգորյան երևանցի¹² 1839 թվի մայիսին (Ձև 29) մի նամակ է գրում Էջմիածնից Պետերբուրգի հաջորդ Եփրեմ վարդապետ Ալթունյանին, որտեղ հետևյալ կարևոր տեղեկություններն է հաղորդում.

«Տէր Մկրտչեան Աֆանդով պարկեշտ և համեստաբարոյ շնորհաւիալ և Ակարիչ 4 աստիճանաւոր տիրացու Յովհաննէս սիրեցեալն մեր, որ յստաջ, քան զայս եկեալ էր ի կայսերախնամ տիրապահ քաղաքն Մօսկօյ առ ի ուսումն ընկալնելոյ զարհեստն տպարանի և զնկարչութիւն, որ և ունեալ էր ըստ կարողութեան իւրոյ զլիտօղրաֆի տպելն զանազան ձևն և զնկարչութիւնն... Նորին սրբազնատուրք վեհափառ Օծուծիւնն (Հովհաննէս Ը կաթողիկոսն Կարբեցի) ի Նորին Կայսերական Բարձրութենէն խնդրեալ էր վասն սորա, որ անդէն գայցէ այդք ի սուրբ Պետերբուրգ առ ի մտանել եակադէմի ուսումնարանն՝ որ լալ ևս ուսցի. զկնի վերադարձման Նորին Կայսերական Բարձրութեանն աստէն ի նոյն աշնան եկն դոյն Յովհաննէս տիրացուն աստ. փայլեցոյց զուսեալ շնորհն իւր ի սուրբ Աթոռոջս, որոյ տպարանի միջին յօիննաց զմեծ մեքենայ չարխ մի լի լիտօղրաֆի (քոլոր ընդգծումները մերն են.—Ա. Ե. Ս.), որով տպեաց զպատկեր բարեփառ հօօր թագաւորին մերս Հայաստանի և կայսերն Ռուսաց Նիկօլայ Պաւլովիչի, որոյ Տէր տայցէ կեանս խաղաղականս հանդերձ թագութեան և ժառանգակցօքն, վասն պարծանաց սրբոյ Աթոռոյս և մերս աշխարհի. զկնի տպելոյ պատկերին, որ տպեաց և զուարնացոյց Ն. Ս. Օծութեանն, և սրբազան Սինօթին և մեր ամենեցուն, լուսա դայ՝ թէ կայսրն հարցումն է արարել թէ ո՞ր մնաց Աֆանդով ասացեալն հարկադրեցին, որ յանձն առնու գալն այդք, որ և էառ յանձն զնեղութիւնն և զվիշտն յաղագս եակադէմի ուսումնարանն մտանելոյ որ Ն. Ս. Վ. Օծութիւնն է բարձր. սրբազան Սինհոդոսն ետ բաշբօրդ և ուղատրեցին զալ այդք իւր աղքատ քական: Վասն որոյ ես, վասն Ձեր աղօթամատոյց գոլով հանապագօր, խնդրեմ ձերոյ հարազատ եղբայրութենէն հայրական շնորհ ցուցանէք դմա ի մխիթարութիւն պանդխտութեան իւրոյ, որում այնքան սիրեցի և այնքան սիրեմ որպէս հարազատ եղբօր, վասնորոյ փափագեցի այսու գրովս հարցանել զողջութենէն Ձերմէ, և յանձն առնու զդայ ի շնորհս մարդասիրութեան Ձերոյ ի պատիւ և ի պարծանս սրբոյ Աթոռոյս ի սէր մերս նուաստութեան:

Եւ մինչ եկն այսր դոյն տիրացու Յովհաննէսն, ըստ որում ամուսնացեալ էր յառաջագոյն, ստացաւ Աստուծով զորդի մի սիրելի Մկրտիչ անուն յիշատակ ինքեան, զոր Տէր պահպանեացէ աղօթի Ձերով վասն իւրոյ մխիթարութեան: Խնդրեմ յառաջագոյն քան զայս, որ գրեալ եմ առ սէրդ իմ, գրեցես մեզ զպատուխանի գրոցս ցնծալով և ալն... մերս քազմաշխատ Ակարիչ Յովնաթանեան Ակարիչ պարոն Մկրտումի միջակ որդի սիրեցեալ աղա Յովնաթանն ևս է այդք, մերս կողմանէն, սիրով և օրհնութեամբ մատուցես նմա զողջոյն և օրհնութիւն անթառամելի սիրով:

Հիւրընկալ Յովհաննէս վարդապետն մեծի պահոց առագ շաքաթն տկա-

րացաւ և գնացեալ Երևան վախճանեցաւ անդ և բերեալ ի սուրբ Գայիանէի վանքն, անդ օծին Ասագ ուրբաթ օրն, և բերեալ ի գերեզմանատունն հանգուցին... Էր սա անդամ Սիմօթի և տպարանի կառավարիչ*:

ՉԼՅՆ ԿԵԼՂ.

Շ. Լ. Բ. Ե. Կ. Ե. Ն.

Յորում բովանդակին հոգեհուալ պաշտօնէր-
դութիւնք սուրբ Եկեղեցւոյ հայաստանեայց
ի փառաբանութիւն Վստուծոյ և ի մեծաբանս
սրբոց նորա:

Արդ... ըստ զաստիճանի բարեկեցիկութեամբ իւր
անկէ ի տեղութիւն երկրորդ:

Ի շարքստեան Վարդանան մայր Վթուոյ սրբոյ կաթողիկէ Էջ-
միանի Տեան և Տեան Տ. Յովհաննէս կարեւոր Վստուծոյ
կաթողիկոսի ամ հայոց, և Վստուծոյ Վթուոյ կաթողիկոսի

ՈՐՈՅ

Հրամանաւ իւր հարգելոյ:

Վստուծոյ կաթողիկոսի անբ մարտիրոսեաց Վստու Վթուի կաթողիկոսի փե-
ային Վստուց, և Տեան կաթողիկոսի հանգուցեաց, և մեր հոգեհոգի:

Ի սուրբ կաթողիկէ:

Է. Յ. Մ. Ե. Կ. Ե. Ն.

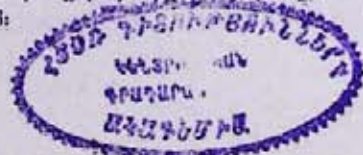
Վստի Տեան 1833. և հայոց ամ 27:

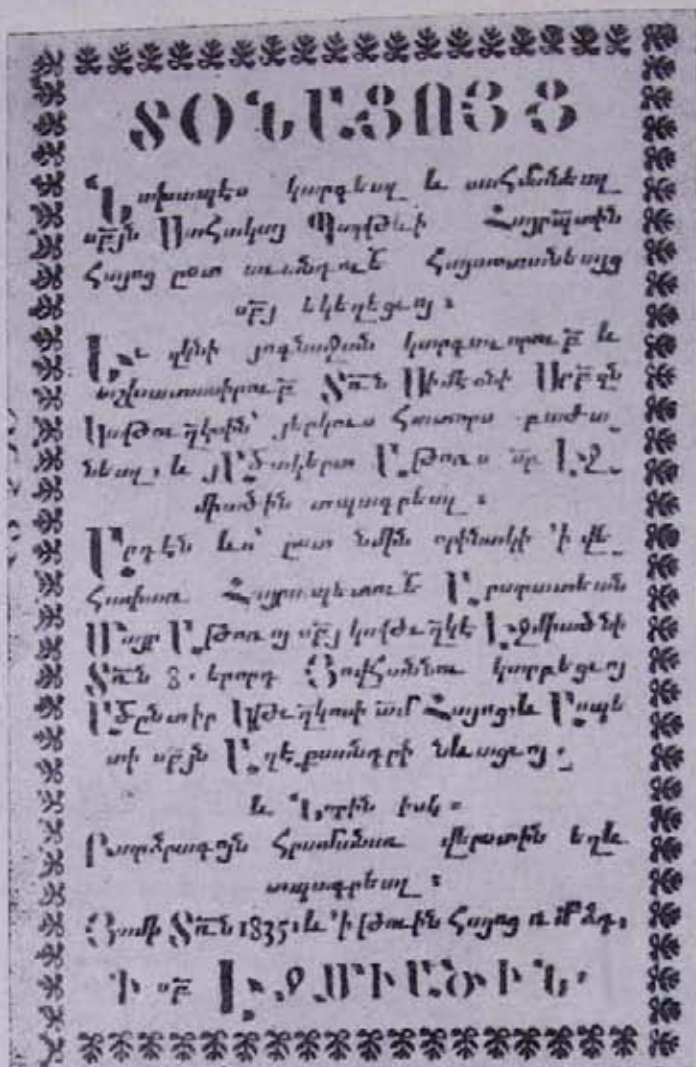
Ձայնքաղ շարական. ս. Էջմիածին. 1833 թ.

ԺԹ դարի սկզբին Էջմիածնի դրոշմությունը խիստ անմասնաճանկ էր. կա-
րելի էր ասել վանքը ավերակ ու կողոպտված դրոշման մեջ էր: Դավիթ-Դա-

* Դիան Հայոց պատմության, գիրք ԺԱ. Միսեոն Կաթողիկոսի Յիշատակարանը, մասն
III—վերջին (1777—78), Թիֆլիս, 1913, էջ 464—466:

նիելյան երկարատև խոտվորությունը, պարսից քարքարոսական առպատակությունները, որ տեղեցին մինչև այդ դարի առաջին քառորդի վերջը, առսական գորքերի մի քանի անգամ Արարստոյան դաշտ և առհասարակ Կովկաս գալն

Տօնացոյց. ա. Էջմիածին, 1885 թ.

ու վերադարձը, խիստ աղետալի հետևանքներ ունեցան վանքի համար: Բանիմաց միաբանները հեռացած էին, «եղած մոնթերը ցրված, ժամասացությունը խանգարված, շինությունները փլած ու մեմաստանիս առաջվա շուքն ու համբավը վերացած»^{*}:

(Ծարունակելի)

^{*} Այ. Երիցյան, Պատմություն Ներսիսյան դպրոցի, էջ 24: